

SZTUKA ŻYDOWSKA W POLSCE I EUROPIE ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ

– SERIA WYDAWNICZA

JERZY MALINOWSKI

Badania nad architekturą żydowską w Polsce, a właściwie na terenach dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, rozpoczęły się na szerszą skalę w końcu lat 20. XX w. w Zakładzie Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej kierowanym przez prof. Oskara Sosnowskiego. Dokumentacją i badaniami architektury żydowskiej zajmował się Szymon Zajczyk. Obydwaj badacze zginęli podczas II wojny światowej, lecz zachowały się cenne plany i materiały zebrane podczas inwentaryzacji. Po wojnie działalność Zakładu kontynuował zespół pod kierownictwem prof. Jana Zachwatowicza. Związani z nim byli Maria i Kazimierz Piechotkowie, którzy będąc czynnymi architektami, przygotowali do druku książkę *Bóżnice drewniane*, wydaną w 1957 r. po polsku, a w 1959 w języku angielskim.

Nowe badania sztuki, w tym architektury żydowskiej, zostały podjęte przez Instytut Sztuki PAN w latach 80. ze środków programów badawczych Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego sfinansowano – dzięki współpracy ze Stowarzyszeniem Architektów Polskich SARP – szerokie prace dokumentacyjne i rysunkowe rekonstrukcje zabytków. Obok *Materiałów do dziejów rezydencji* na ziemiach wschodnich Romana Aftanazego badania nad sztuką żydowską stały się istotnym dorobkiem Instytutu. Dzięki nim po kilku latach – już poza Instytutem, w Wydawnictwie Krupski i Spółka – zostały wydane tomy Marii i Kazimierza Piechotków: *Bramy Nieba. Bóżnice drewniane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej* (1996) i w angielskiej wersji *Heaven's Gates. Wooden synagogues in the territories of the former Polish-Lithuanian Commonwealth* (2004), *Bramy Nieba. Bóżnice murowane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej* (1999) oraz *Oppidum Judaeorum. Żydzi w przestrzeni miejskiej dawnej Rzeczypospolitej* (2004).

Pozycje te ukazały się w niewielkim nakładzie i zabrakło tłumaczenia dwóch tomów na język angielski. W 2010 r. właściciel wspomnianego wydawnictwa Janusz Krupski zginął w katastrofie pod Smoleńskiem.

W latach 80. piszący te słowa jako wicedyrektor Instytutu Sztuki PAN nadzorował wspomniane prace dokumentacyjne i rysunkowe rekonstrukcje architektury żydowskiej. Kierowany przeze mnie Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata w ostatnich latach stał się najważniejszą jednostką naukową prowadzącą w Polsce badania nad sztuką żydowską. Do efektów działalności należy m.in.

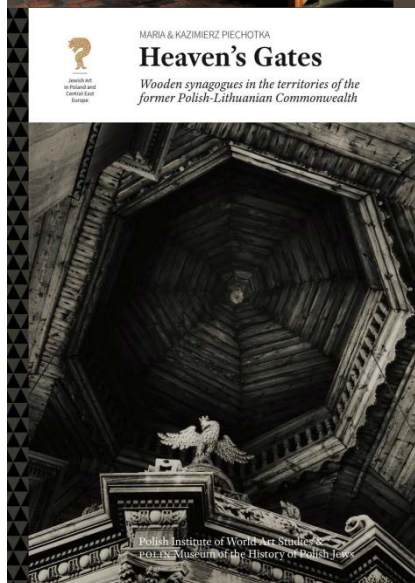
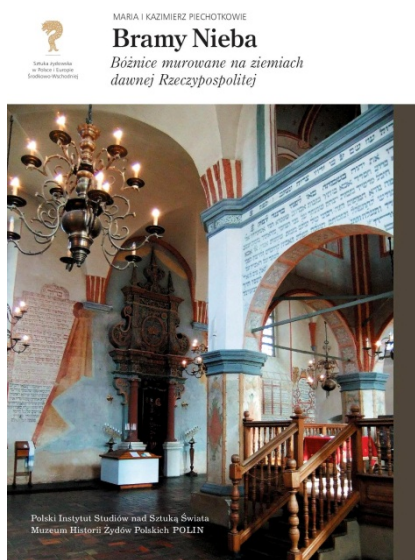
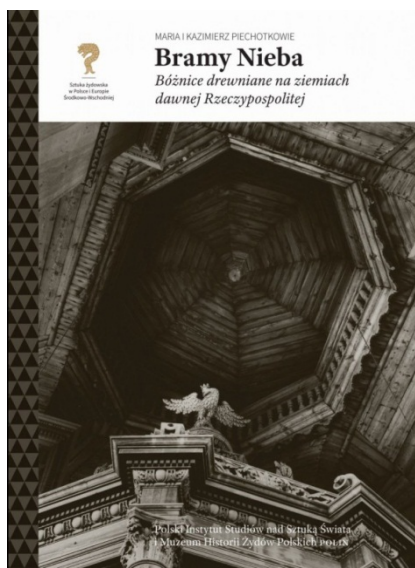

zorganizowanie dwóch międzynarodowych Kongresów Sztuki Żydowskiej w Kazimierzu Dolnym w 2008 oraz w Warszawie w 2014 r. oraz wiele publikacji książkowych poświęconych głównie malarstwu i rzeźbie od połowy XIX w. do współczesności. Po kilku latach uciążliwych starań Instytutowi udało się uzyskać z

Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego fundusze na założenie polsko-angielskiej serii wydawniczej *Sztuka żydowska w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej / Jewish art in Poland and Central-Eastern Europe*. Partnerem Instytutu zostało Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN.

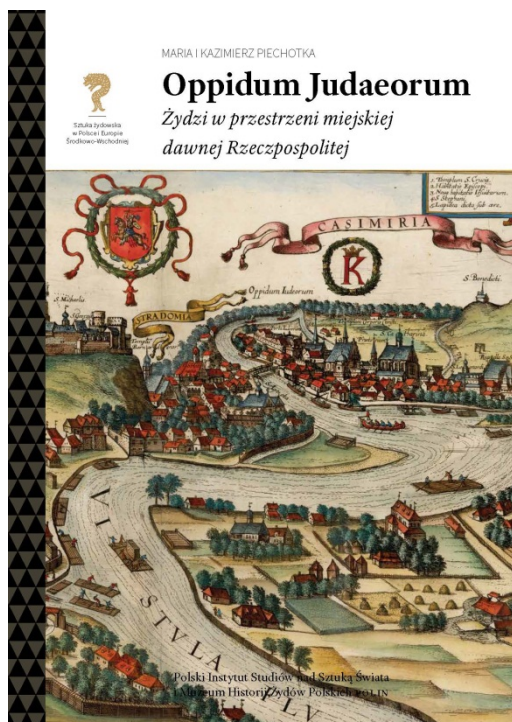
Celem serii jest upowszechnienie badań nad sztuką żydowską prowadzonych przez polskich uczonych. Dzięki angielskim wersjom publikacji wyniki ich kwerend są udostępniane międzynarodowemu środowisku, a tym samym wzbogacają analizy o nowe interpretacje i nieznane za granicą źródła. Seria wypełnia dotkliwą lukę w badaniach nad sztuką w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej.

Pierwsze trzy tomy serii to wspomniane prace państwa Piechotków, przygotowane przez Marię Piechotkową po śmierci jej męża Kazimierza (w 2010 r.). W 2015 r. ukazał się w obydwu wersjach językowych tom poświęcony bóżnicom drewnianym (red. Agata i Marek Kunicy-Goldfingerowie). W 2017 – tom dotyczący bóżnic murowanych także w obydwu wersjach językowych (pod tą samą redakcją). Przygotowany jest do druku w 2019 r. po polsku i angielsku tom *Oppidum Judaeorum* (pod red. Agaty Kunickiej-Goldfinger). Pomiędzy ostatnim wydaniem a poprzednimi jest istotna różnica w zakresie materiału i jego ujęcia. Obecnie wydawane tomy są znacznie obszerniejsze. Trzytomowa publikacja została całkowicie zweryfikowana, wprowadzono wiele nowych materiałów pochodzących z ostatnio prowadzonych przez Marię Piechotkową badań, a także z wydanych publikacji i źródeł internetowych. Materiał ilustracyjny uzupełniono o nieznane dotąd fotografie. W przypadku tomów poświęconych bóżnicom murowanym i dzielnicom żydowskim po raz pierwszy przełożono je na język angielski. Tłumaczem był Christopher (Krzysztof) Cieszkowski, urodzony w Anglii historyk sztuki

polskiego pochodzenia, posiadający duże fachowe doświadczenie w przekładzie tekstów z historii sztuki. Nowy projekt graficzny serii został przygotowany przez Piotra Janiszewskiego. Choć tom poświęcony bóżnicom murowanym został wydany jako drugi w kolejności, to jednak w nim zawarte jest opracowanie genezy i historii synagog „od Namiotu Przybytku Pańskiego do Świątyni Jerozolimskiej” przez synagogi antyczne do średniowiecznych w Europie. Analiza obiektów w Polsce piastowskiej rozpoczyna się od śląskich bóżnic w Strzegomiu i Oleśnicy oraz Bóżnicy Starej w Krakowie i Starej Synagogi w Poznaniu. Zasadniczymi rozdziałami w tym tomie są: *Bóżnice XVI i pierwszej połowy XVII wieku, Bóżnice drugiej połowy XVII i pierwszej połowy XVIII wieku, Bóżnice drugiej połowy XVIII i pierwszej połowy XIX wieku* oraz bardziej syntetycznie potraktowany rozdział *Bóżnice drugiej połowy XIX i pierwszej połowy XX wieku*. Każdy z tych rozdziałów zawiera wstęp objaśniający podstawowe zasady budowy i wyposażenia, po którym następuje obszerny katalog z bóżnicami z terenów dawnej Rzeczypospolitej. Uzupełnieniem tomu są rozdziały *Polichromie, Budowniczkowie bóżnic*, mapy i bibliografia.

Wydany jako pierwszy tom, dotyczący bóżnic drewnianych, zawiera obszerne wprowadzenie z zarysem historii badań, tłem historycznym i porównawczym z bóżnicami murowanymi. W zasadniczym rozdziale *Bóżnice drewniane XVII i XVIII wieku* autorzy wiele uwagi poświęcili zagadnieniom drewna jako tworzywa, programom i formom układu przestrzennego, zwłaszcza wnętrzu sali głównej, zagadnieniom konstrukcji, bryle i detalowi architektonicznemu. Końcowe podrozdziały obejmują obiekty z XIX i XX w., a także informacje o budowniczych. Najbardziej okazałą częścią tomu jest *Album* – obszerny katalog obiektów.

odbudowana. Znacznie gorzej jest na dawnych ziemiach wschodnich. Na terenach dawnej Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych i w XIX w. mieszkała większość światowej populacji żydowskiej, stanowiącej około 10% mieszkańców. Czasy emigracji i Zagłady przetrwały świadectwa przeszłości, w tym rysunki, zdjęcia, archiwalia oraz zabudowa miast zamieszkałych przez Żydów.

Opracowania Marii i Kazimierza Piechotków, którzy pamiętali sprzed wojny żydowskie dzielnice i synagogi, są wspaniałym śladem żydowskiej kultury i sztuki przywróconym świadomości nowych generacji.

Zamykają one polskie badania nad żydowską architekturą do XIX wieku. W środowisku młodych historyków sztuki i architektów nie ma bowiem ich kontynuatorów.

Zagadnieniami architektury żydowskiej w XIX i XX w. zajmowała się dr Eleonora Bergman, autorka cennych opracowań *Nurt mauretański w architekturze synagog Europy Środkowo-Wschodniej w XIX i XX wieku* (2004) i *„Nie masz bóżnicy powszechnej”. Synagogi i domy modlitwy w Warszawie od końca XVIII do początku XX wieku* (2007), których angielskie przekłady powinny wejść do omawianej serii.

Tom trzeci poświęcony jest osadnictwu żydowskiemu i skupiskom Żydów w miastach dawnej Rzeczypospolitej. Temat ujęty został w układzie historycznym. Zasadniczą częścią tomu (bardzo zmienioną w stosunku do pierwszego wydania) jest przegląd urbanistyki miast (także kilku średniowiecznych na Śląsku). Tom, włączając omówione wyżej bóżnice w tkankę miast, stanowi podsumowanie trzech tomów.

Bóżnice drewniane zostały zniszczone podczas II wojny światowej. Bóżnice murowane częściowo przetrwały zrujnowane i огоłocone. Jednak większość z nich, znajdujących się w dzisiejszej Polsce, została

Maria i Kazimierz (zmarły w 2010 r.) Piechotkowie to najwybitniejsi specjaliści w zakresie architektury żydowskiej w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej. Przedmiotem ich zainteresowania stała się architektura bóżnic i urbanistyka dzielnic żydowskich do XIX wieku, traktowana na szerokim tle porównawczym i w powiązaniu z historią polityczno-społeczną oraz dziejami kultury. Z wykształcenia architekci, włożyli wielki wysiłek w rekonstrukcję wyglądu bóżnic. Na podstawie starych fotografii, ukazujących niekiedy tylko fragmenty, a także planów miast odczytali plany, przekroje, wnętrza, bimy, elementy architektoniczne i konstrukcyjne nieistniejących dziś budowli. Ich zasługą jest ocalenie od zapomnienia dawnej sztuki środowisk żydowskich, które w wyniku wojny uległy zagładzie.

PROF. DR HAB. JERZY MALINOWSKI

Praca Marii i Kazimierza Piechotków dla wszystkich badaczy kultury żydowskiej, a także polskiej, ma podstawowe znaczenie. Pozwoliła ocalić od niepamięci wiele zabytków architektury dawnej Rzeczypospolitej, które już zaginęły. Praca ta jest jednym z najpiękniejszych świadectw roli, jaką odegrała Polska w dziejach diaspory żydowskiej.

PROF. DR HAB. JÓZEF GIERKOWSKI

Wartość naukową książki stanowi wykład dziejów architektury synagogalnej w Polsce i związanej z nią urbanistyką, a także uzupełniony rysunkami znakomity zbiór ilustracji zebrany z licznych źródeł. Autorzy ukazali ewolucję architektury synagog na tle historii Żydów w Polsce, także w powiązaniu z architekturą nieżydowską, co stanowi cenny przyczynek do historii kultury w Polsce.

PROF. DR HAB. JERZY TOMASZEWSKI

WYDAWCA:
Serbia żydowska w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej
pod redakcją:
Jerzego Malinowskiego REDAKTOR NAJELNIEJSZY
Renaty Pietkowskiej
Małgorzaty Boleńskiej-Fronia SEKRETARZ REDAKCJI

ISBN 2449-7932
ISBN 978-83-942244-0-9
ISBN 978-83-942244-5-3

Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego POLIN

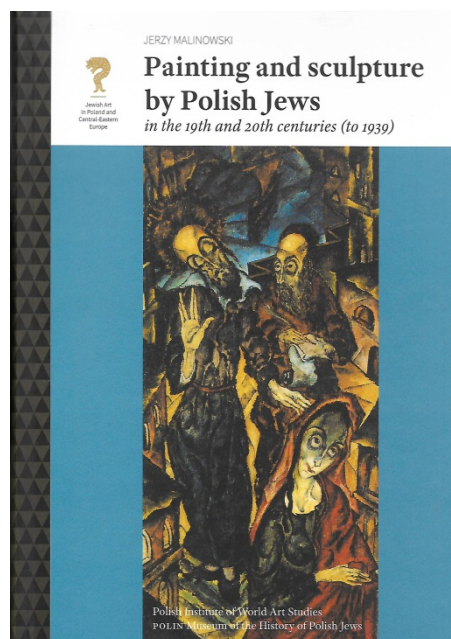
W tej sytuacji gruntowne badania i dokumentacje prowadzi jedynie Center for Jewish Art Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie. Centrum opublikowało dwutomowy katalog *Synagogues in Lithuania* (2010), a także dwutomowe opracowanie *Synagogues in Ukraine. Volhynia* autorstwa Sergeya Kravtsova i Vladimira Levina (2017). Od kilku lat nie może się ukazać przetłumaczone na język polski opracowanie *Synagoga Złotej Róży we Lwowie*, przygotowane przez Sergeya Kravtsova (związanego także z Polskim Instytutem Studiów nad Sztuką Świata).

Seria *Sztuka żydowska w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej / Jewish art in Poland and Central-Eastern Europe* obok publikacji Marii i Kazimierza Piechotków obejmuje także dwa tomy poświęcone malarstwu i rzeźbie.

Pierwszy z nich autorstwa Jerzego Malinowskiego (autora niniejszego artykułu) *Painting and sculpture by Polish Jews in the 19th and 20th centuries (to 1939)* w tłumaczeniu Krzysztofa Cieszkowskiego jest zweryfikowaną angielską wersją książki *Malarstwo i rzeźba Żydów Polskich w XIX i XX wieku* (Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000); wydanie zostało sfinansowane przez MNiSW w 2017 roku. Jest to przygotowywane przez ponad 20 lat pierwsze pełne opracowanie żydowskiego środowiska artystycznego w Polsce od połowy XIX w. do II wojny światowej.

Drugi tom wydany w polskiej i angielskiej wersji – *Katalog dzieł artystów polskich i żydowskich z Polski w muzeach Izraela / A catalogue of works by Polish artists and Jewish artists from Poland in museums in Israel* Jerzego Malinowskiego i Barbary Brus-Malinowskiej, przygotowany i opublikowany został ze środków MKiDN w tym samym, 2017 roku. Powstał on w wyniku trzydziestoletnich kwerend. Największą kolekcję dzieł artystów z Polski posiada Ein Harod Museum of Art. Wiele wybitnych obrazów i rzeźb znajduje się w Israel Museum w Jerozolimie i Tel-Aviv Museum of Art. Obrazy Maurycego Gottlieba są własnością Weizmann Institute

of Science w Rehovot. Dzieła artystów, którzy zmarli lub zginęli w czasach Zagłady, zgromadzone zostały w: Lohamei Haghetat (Domu Bojowników Getta) koło Hajfy, Yad Vashem Museum of Art w Jerozolimie oraz Oscar Ghez Collection na Uniwersytecie w Hajfie. W katalogu z obszernym wstępem znalazło się 2367 dzieł autorstwa 199 artystów. Choć seria nie posiada stałych źródeł finansowania, to w planach znajdują się edycje: *Pisma* Majera Bałabana (2 tomy), *Pisma* Zofii Ameisenowej, przekład opracowania *Żydzi w Polsce Odrodzonej* (2 tomy; Warszawa 1932), a także tom poświęcony cmentarzom żydowskim.

JERZY MALINOWSKI

Profesor zwyczajny, prezes Polskiego Instytutu Studiów nad Sztuką Świata w Warszawie, kierownik Zakładu Historii Sztuki Nowoczesnej Wydziału Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Absolwent Uniwersytetu Jagiellońskiego. Były wicedyrektor Instytutu Sztuki PAN i Muzeum Narodowego w Warszawie. Odznaczony m.in.: medalem srebrnym Gloria Artis, nagrodą The Jan Karski & Pola Nireńska Award YIVO Institute for Jewish Research, New York, nagrodami I stopnia Ministra Kultury oraz I stopnia Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego w Polsce. Zakres zainteresowań: sztuka Polski oraz Europy Środkowej i Wschodniej od XVIII w., sztuka mniejszości narodowych, malarstwo kręgu École de Paris, sztuka współczesna, sztuka Azji. Autor 14 książek oraz około 150 publikacji w różnych językach. Kierownik projektu NPRH „Korpus dzieł malarskich Henryka Siemiradzkiego”. Redaktor naczelny pism: „Pamiętnik Sztuk Pięknych/Fine Art Diary”, „Sztuka Europy Wschodniej/Искусство Восточней Европы” oraz „World Art Studies”. Wydał m.in. pierwszą historię sztuki polskiej w języku chińskim 波兰美术通史 (Bolán meishu tongshi) / The History of Polish Art (Shanghai 2016).